

Katarzyna Paczuska

Muzeum Okręgowe w Toruniu
k.paczuska@muzeum.torun.pl

Powstanie kolekcji współczesnej kaligrafii japońskiej w Muzeum Okręgowym w Toruniu i perspektywy jej rozwoju

Creation of a collection of contemporary Japanese calligraphy in the District Museum in Toruń and prospects for its developments

Streszczenie. Tematem artykułu jest powstanie jednej z najmłodszych kolekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu – zbioru współczesnej kaligrafii japońskiej, w latach 2010–2022. Dzięki darowiznom przekazanych przez japońskich mistrzów kaligrafii udało się stworzyć liczącą blisko 150 obiektów kolekcję.

Wobec niemal całkowitego braku zakupów obiektów sztuki Dalekiego Wschodu do zbiorów muzeum w ostatnich dekadach, dalsze wzbogacanie kolekcji Kamienicy pod Gwiazdą bazowało na darowiznach. Najliczniejsze pochodziły od japońskich mistrzów kaligrafii. Dzięki nim udało nam się zgromadzić wyjątkowy w skali krajowej, ciekawy i różnorodny zbiór współczesnej kaligrafii japońskiej.

Od pierwszego spotkania z mistrzyniami i mistrzami japońskiej kaligrafii podczas wystawy w 2010 roku nasze kontakty cechowały się wzajemnym szacunkiem, serdecznością i zrozumieniem. Najlepszym dowodem na to jest coroczna organizacja przez Muzeum Okręgowe Toruniu wspólnie z Association for International Advancement of Calligraphy Culture (AIACC) wystaw w Toruniu oraz przyjazdy kaligrafów, którzy nie tylko dzielili się swoją wiedzą i umiejętnościami z uczestnikami warsztatów, ale także przekazywali swoje dzieła Muzeum Okręgowemu w Toruniu. Nieocenioną rolę przy organizacji wystaw i kontaktach z kaligrafami od początku odgrywa sekretarz generalny AIACC – Shinkichi Okada.

Powstanie kolekcji kaligrafii japońskiej Muzeum Okręgowego w Toruniu jest dla kustosa przykładem komfortowej sytuacji tworzenia zbioru. Poprzez regularny napływ nabytków i możliwość samodzielnego dokonywania wyboru części prac, które go dopełniają, mogliśmy stworzyć bardzo różnorodną kolekcję. Znajdują się w niej dzieła prezentujące szeroki wachlarz stylów kaligraficznych, począwszy od tradycyjnych po nowoczesne, będące na pograniczu malarstwa. Na pracach tych pojawiają się hasła, sentencje oraz poezja od wierszy Kakinomoto no Hitomaro (ur. ok. 660, zm. 707–708), po *haiku* Masaki Yūko, poetki urodzonej w 1952 roku. Co nie mniej ważne, zbiór ten nie jest zamknięty, gdyż współpraca ze stowarzyszeniem AIACC nadal jest kontynuowana, co daje nadzieję na pozyskanie następnych prac do naszej kolekcji.

Słowa kluczowe: kaligrafia, Japonia, poezja, performance, zwoje, wachlarze, *chigiri-e*

Summary. The topic of the article is the creation of one of the youngest collections of the District Museum in Toruń – a collection of contemporary Japanese calligraphy, in the years 2010–2022. Thanks to donations from Japanese calligraphy masters, it was possible to create a collection of nearly 150 objects.

Due to the almost complete lack of purchases of Far Eastern art objects for the museum's collection in recent decades, further enrichment of the Kamienica pod Gwiazdą collection was based on donations. The most numerous came from Japanese calligraphy masters. Thanks to them, we have managed to gather a unique, interesting and diverse collection of contemporary Japanese calligraphy, unique on a national scale.

Since the first meeting with the masters of Japanese calligraphy during the exhibition in 2010, our contacts were characterized by mutual respect, cordiality and understanding. The best proof of this are both: the District Museum of Toruń hosting an annual exhibition in cooperation with the Association for International Advancement of Calligraphy Culture (AIACC) and the visits of calligraphers who not only shared their knowledge and skills with workshop participants, but also donated their works to the Museum. From the very beginning, the Secretary General of AIACC, Shinkichi Okada, has played an invaluable role in said actions.

The creation of the Japanese calligraphy collection of the District Museum in Toruń is an example of a comfortable situation for the curator, while creating a collection. Thanks to the regular inflow of acquisitions and the ability to independently select some of the works that complement it, we have been able to create a very diverse collection. It contains works presenting a wide range of calligraphic styles, from traditional to modern, bordering on painting. These works contain slogans, maxims and poetry from the poems of Kakinomoto no Hitomaro (born around 660, died 707–708), after the haiku of Masaka Yūko, a poet born in 1952. Last but not least, this collection is not closed, as cooperation with the AIACC is still ongoing, which gives hope that more works will be added to our collection.

Keywords: calligraphy, Japan, poetry, performance, scrolls, fans, *chigiri-e*

Jedną z najmłodszych kolekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu (MOT) jest liczący prawie 150 sztuk zbiór współczesnej kaligrafii japońskiej, który powstał w latach 2010–2022 i nadal się powiększa. Wobec niemal całkowitego braku zakupów do zbiorów muzeum w ostatnich dekadach obiektów sztuki Dalekiego Wschodu, dalsze wzbogacanie kolekcji Kamienicy pod Gwiazdą bazowało na darowiznach¹. Najliczniejsze pochodziły od japońskich mistrzów kaligrafii. Dzięki nim udało nam się zgromadzić wyjątkowy w skali krajowej, ciekawy i różnorodny zbiór współczesnej kaligrafii japońskiej.

Historia współpracy MOT z japońskimi kaligrafami rozpoczęła się we wrześniu 2009 roku. Odebrałam wówczas telefon od byłego attaché kulturalnego Ambasady RP w Tokio Mirosława Błaszczaka², który zadzwonił do mnie z propozycją

1 Od 2007 r. na 403 pozycje inwentarzowe tylko 14 (co stanowi 3,47%) zostało zakupionych, reszta to dary.

2 Mirosław Błaszczak ukończył studia na kierunku stosunki międzynarodowe ze specjalizacją język japoński. W latach 1990–1994 był attaché kulturalnym Ambasady RP w Tokio, m.in. uczest-

współpracy z japońskim stowarzyszeniem kaligraficznym The Association for International Advancement of Calligraphic Culture (AIACC)³. Po uzyskaniu zgody ówczesnej dyrekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu rozpoczęliśmy współpracę, która z powodzeniem trwa do dzisiaj. W następnym roku (2010) udało nam się zorganizować pierwszą wystawę kaligrafii japońskiej w MOT, w Sali Mieszcząńskiej Ratusza Staromiejskiego⁴, na której wyeksponowane zostały prace mistrzów z Toyo Calligraphy Art Association⁵. Wystawa była prezentowana publiczności toruńskiej w październiku i listopadzie 2010 roku i nosiła tytuł *HATAI – kaligrafia łączonych stylów*. W trakcie uroczystego finażu otrzymaliśmy sześć prac kaligraficznych, wybranych przez japońskich mistrzów z dzieł prezentowanych w Toruniu. To właśnie te prace stały się załączkiem naszej kolekcji współczesnej kaligrafii japońskiej. Były wśród nich praca zmarłego rok przed wystawą założyciela

niczył w realizacji Festiwalu Kultury Polskiej i oficjalnej wizyty Prezydenta RP Lecha Wałęsy w Japonii w grudniu 1994 r. Po powrocie do Polski założył w 1995 r. Centrum Wymiany Polska – Japonia, w ramach którego zrealizował kilkadziesiąt dużych projektów z udziałem japońskich artystów i miłośników polskiej kultury (koncerty chórów, warsztaty polskich tańców ludowych i narodowych i in.) w wielu prestiżowych miejscach w Polsce i innych krajach Europy. W 1998 r. został powołany na stanowisko dyrektora nowo tworzonej samorządowej instytucji kultury Miasta Tarnowskie Góry – Tarnogórskiego Centrum Kultury, którym kierował do grudnia 2013 r. W latach 2014–2018 był dyrektorem Instytutu Polskiego w Tokio w randze I radcy Ambasady RP w Tokio. Od 2018 r. współpracuje z Zespołem Pieśni i Tańca Śląsk im. St. Hadyńny oraz kieruje Centrum Wymiany Polska – Japonia. Do 2013 r. pośredniczył w kontaktach z AIACC.

- 3 AIACC jest stowarzyszeniem 150 wybitnych japońskich mistrzów reprezentujących wiele szkół i związków kaligrafów, które w sumie zrzeszają ponad 20 tys. członków. Celem tego stowarzyszenia jest promocja współczesnej japońskiej kaligrafii za granicą, głównie w formie organizacji wystaw i warsztatów kaligrafii, a także nieodpłatnego przekazywania muzeom i galeriom prac i publikacji poświęconych tej dziedzinie sztuki. Duża aktywność tego stowarzyszenia, zwłaszcza w Chinach i Europie, jest dziełem jego sekretarza generalnego – Shinkichi Okada.
- 4 Hōen 2011.
- 5 Stowarzyszenie to zostało założone we wrześniu 1955 r. w Hachioji, dzielnicy Tokio, przez Chikuho Matsumoto i związanych z nim innych kaligrafów. Ich celem były badania nad artystyczną stroną kaligrafii, a także promocja edukacji kaligraficznej i wspieranie twórczego podejścia do niej, w tym indywidualnych technik artystycznego wyrazu. Członkowie stowarzyszenia rozwinęli nurt *hatai* w kaligrafii, który w 1949 r. zapoczątkował założyciel Toyo Calligraphy Art Association Chikuho Matsumoto. *Hatai* (pol. „wyrwane style”) poszukuje nowych form kaligrafii, wykorzystując klasyczne style wywodzące się z Chin. Miesza je i łączy z nowymi nurtami w kaligrafii. *Hatai* akceptuje też indywidualne techniki artystycznego wyrazu i sięganie do innych dziedzin sztuk plastycznych, np. grafiki. Daje to nowe możliwości w zakresie artystycznej ekspresji, formy plastycznej i wyeksponowania w kaligrafii znaczenia czy przesłania. Stowarzyszenie realizuje swoje cele poprzez publikację miesięcznika „Hōen” i jego wersję dla uczniów i studentów oraz kwartalnika „Hatai”, a także przez organizację wystaw kaligrafii, m.in. Dorocznej Wystawy Wschodniej Kaligrafii w Stołecznym Muzeum Sztuki w Tokio czy Dorocznej Krajowej Wystawy Kaligrafii Studentów, a także wiele wystaw poza granicami Japonii – w Chinach, Paryżu, Wiedniu, Bratysławie, Atenach. Poza tym Toyo Calligraphy Art Association prowadzi warsztaty kaligrafii i przeprowadza egzaminy certyfikacyjne na stopnie „dan” i „ku”. Wspiera także muzea i inne instytucje kulturalne w kraju i za granicą w formie darowizn publikacji i prac towarzystwa. Od 1976 r. posiada Toyo Calligraphy Art Association Building w Tokio, w którym na I piętrze mieści się szkoła kaligrafii, a na III piętrze przestrzeń wystawowa.

stowarzyszenia – Chikuho Matsumoto *Biała luna księżycza rozlewa się po tysiącach krain* (nr inw. MT/DW/553) oraz praca jego małżonki, ówczesnej prezeski Toyo Calligraphy Art Association – Shiyu Matsumoto (zm. 2015) (nr inw. MT/DW/554). Wszystkie darowane toruńskiemu muzeum prace w formie zwojów prezentują charakterystyczny dla tego stowarzyszenia styl *hatai*, który odwołuje się do pochodzenia *kanji*⁶ – chińskich ideogramów, przetwarzając je w formy nawiązujące do symboli, z jakich się wywodziły i ich znaczenia (stąd na przykład znak 山 oznaczający górę przybiera formę wierzchołka o trzech szczytach)⁷. Tematem prac są japońskie sentencje odnoszące się zarówno do przyrody, jak i ludzkich zachowań, ale też obejmujące słowa, wiersze i przysłowia. Kaligraficzny styl *hatai* wywodzi się z piktograficznych znaków sprowadzonych do Japonii z Chin w V wieku n.e. i ich formalnej redukcji jako złożonego kształtu. Obecnie kaligrafowie uprawiający *hatai* korzystają z japońskich znaków piktograficznych zarówno w stylu tradycyjnym, jak i swobodnym. Jest to bowiem styl kreatywny, oparty na indywidualnym przetwarzaniu tradycyjnej sztuki kaligraficznej.

Po ciepłym przyjęciu wystawy z 2010 roku AIACC wyraził zainteresowanie zorganizowaniem kolejnej ekspozycji prezentującej tym razem szerszą gamę nurtów we współczesnej japońskiej kaligrafii⁸. Wystawa *Współczesna kaligrafia japońska* odbyła się w maju 2011 roku i zgodnie z zapowiedzią prezentowała prace wykonane różnymi stylami kaligraficznymi. Sekretarz generalny AIACC Shinkichi Okada poprosił mnie, by spośród eksponowanych wówczas 66 zwojów z kaligrafią wybrać do zbiorów MOT 10 kaligrafii. Chcąc urozmaicić zbiór muzeum, wybrałam obiekty reprezentujące różne style kaligraficzne. Jedna z prac powstała w stylu *kokotsu*, który bazuje na formie starożytnych chińskich logogramów wrytych na kościach zwierząt lub pancierzach żółwi⁹. Jest to kaligrafia Senchiku Kamoda *Ofiarując czystą czarnekę przodkom, za progiem domu zyskujemy przyjaciół* (nr inw. MT/DW/560). Jednak większość prac, które trafiły do zbioru, wykonana została w stylu *gyōsho* charakteryzującym się uproszczeniem formy chińskich znaków *kanji* i łączeniem osobnych kresek jednym płynnie wykonywanym pociągnięciem pędzla¹⁰. Styl *gyōsho* był popularny w Japonii we wczesnym okresie Heian (794–1185). Później, kiedy Japonia zaczęła izolować się od Chin, pojawiła się japońska wersja zwana *wayo*. Stała się ona bardzo popularna i była podstawą wielu szkół kaligrafii. Styl *gyōsho* wykorzystywano również przy pisaniu sylabariuszem *hiraganą*. Kilka prac przekazanych MOT zostało też

6 ZAKRZEWSKA 2016, s. 131–145.

7 PACZUSKA 2010.

8 PACZUSKA 2011; Höen 2014b.

9 OLECH/WĄSOWICZ-PEINADO 2020, s. 91–92.

10 ZAKRZEWSKA 2016, s. 270–275.

wykonanych przy pomocy sylabariuszy¹¹. W przeciwieństwie do ideogramów *kanji* znaki sylabariusza mają charakter czysto fonetyczny, a każdy z nich reprezentuje sylabę. *Kanji*, pismo logograficzne, ma złożony charakter piktograficzny semantyczny i fonetyczny¹². Zostało importowane do Japonii około V wieku n.e., choć pojedyncze znaki zaczęły się pojawiać w Japonii już w I wieku n.e.¹³ Ponieważ gramatyka języka japońskiego różni się od gramatyki chińskiego, pojawiła się potrzeba stworzenia dodatkowego systemu pisma, który oddawałby cechy języka japońskiego. Odpowiedzią na ten problem była *hiragana*, sylabariusz używany do zapisywania słów (sufiksów, cząstek itp.), dla których nie ma *kanji*. Z kolei sylabariusz *katakana* służy współcześnie do zapisywania obcych słów, imion itp. Oba sylabariusze (*kana*) mają identyczne dźwięki, choć różnią się wyglądem. *Katakana* została opracowana ze związków *kanji* pisanych standardowym pismem *kaisho*¹⁴, podczas gdy *hiragana* była oparta na pisowni kursywą *sōsho*¹⁵. Z tego powodu *hiragana* może wydawać się bardziej gładka i giętka niż *katakana*. Dziś *kana* w kaligrafii to pismo pełne wdzięku o wysokim stopniu kursywy, która czasami uniemożliwia odczytanie. *Kana* wymaga od artysty ogromnej wiedzy na temat pisma trawiastego *sōsho*. W kaligrafii uczeń rozpoczyna od wzorcowego pisma *kaisho* i pisma kancelaryjnego *reisho* do kursywnego *gyōsho*, a na koniec do trawiastego. *Kana* wymaga doskonałej kontroli nad pędzlem.

Prace przekazane przez japońskich kaligrafów do kolekcji MOT zawierają nie tylko sentencje, jak praca w stylu *gyōsho* Itto Sakurai *Droga do świata pokoju po wieczne czasy* (nr inw. MT/DW/562), lecz także poezję, jak praca Oshu Nagai zapisana sylabariuszem z wierszem *Kakinomoto no Hitomaro* ze zbioru japońskiej poezji *Man'yōshū* z VIII w. (nr inw. MT/DW/564)¹⁶.

Oprócz darowizn dokonywanych przy okazji wystaw kolejnym źródłem dla powiększającej się kolekcji stały się od 2011 roku pokazy kaligrafii japońskiej w wykonaniu mistrzów obecnych w trakcie wernisaży. Zorganizowaliśmy wówczas dwa rodzaje pokazów. Pierwszy to pokaz kaligrafii wielkoformatowej, który miał miejsce na dziedzińcu Ratusza Staromiejskiego przed wernisażem wystawy *Współczesna kaligrafia japońska*. Ten spektakularny pokaz *Shodō performance*¹⁷ wykonali Itto Sakurai i Tensei Kitamura, budząc zainteresowanie lokalnych mediów. Niestety ze względu na trudności konserwatorskie w przechowywaniu

11 *Ibidem*, s. 279–290; OLECH/WĄSOWICZ-PEINADO 2020, s. 119–121.

12 *Ibidem*, s. 91.

13 *Ibidem*, s. 112–115.

14 ZAKRZEWSKA 2016, s. 258–262.

15 *Ibidem*, s. 275–279.

16 KOTAŃSKI 1961; OLECH/WĄSOWICZ-PEINADO 2020, s. 119.

17 ZAKRZEWSKA 2016, s. 101–105.

tak dużych formatów (4 × 5 m) nie trafiły one do zbiorów MOT. Drugi pokaz, na mniejszych formatach, odbył się już w trakcie samego wernisażu, kiedy powstało wiele prac, z których 11 trafiło do naszej kolekcji, m.in. wykonana na moją prośbę przez Taizana Yoshioka praca w stylu *kaisho Kultura Japonii* (nr inw. MT/DW/576). *Kaisho*, czyli pismo wzorcowe, jest popularniejsze i łatwiejsze, a jego znaki są bardziej czytelne. Charakterystyczną cechą tego stylu są proste kreski oraz kwadratowy lub prostokątny kształt.

Jesienią 2012 roku odbyła się kolejna wystawa we współpracy z AIACC: *Kaligrafia i wachlarz w Japonii – sztuka kaligrafii na wachlarzu*¹⁸. Tym razem spośród eksponowanych 87 prac wybrałam do zbiorów MOT 7 składanych wachlarzy – *sensu*. Dzięki temu nasza kolekcja mogła być uzupełniona o nowe formy kaligrafii, gdyż do tej pory były to głównie pochodzące z wystaw zwoje oraz kaligrafie na arkuszach papieru z pokazów. Większość kaligrafii na wachlarzach zawiera krótkie sentencje. Wśród nich wyróżniają się dwie, zawierające dłuższy tekst: praca Kanaeko Seikin z poematem *Iroha* (nr inw. MT/DW/626) i dowcipny w swojej formie i treści biało-czerwony wachlarz autorstwa Hirai Gensetsu z przepisem na pierogi (nr inw. MT/DW/625). Po pokazach mistrzów, które odbyły się podczas wernisażu, do zbiorów MOT trafiły zarówno większe formatowo kaligrafie, np. praca w stylu *hatai* Kyoen Inoue *Kwiat-ptak-wiatr* (nr inw. MT/DW/590), jak i kameralne, wykonane na tradycyjnych kartonikach – *tanzaku*, np. Shoun Takagi z *haiku Taniec wiatru* (nr inw. MT/DW/588) czy wykaligrafowany na płótnie tuszem i złotą farbą przez Kizaki Ranko znak *Smok* (nr inw. MT/DW/591).

Na kolejną wystawę japońskiej kaligrafii, w 2013 roku, do Torunia przyjechało niestety mniej mistrzów niż wcześniej. Wówczas do zbiorów MOT trafiły kolejne trzy prace, które powstały podczas wernisażu wystawy *Ekspresja japońskiej poezji w kaligrafii*¹⁹. Wśród nich uwagę zwraca *Góra Fuji* autorstwa Kyoen Inoue (nr inw. MT/DW/635), która łączy znaki pisma z namalowaną tuszem sylwetą góry Fuji. Podobnie jak przy poprzednich wystawach, również ta wizyta mistrzów kaligrafii japońskiej w Toruniu została opisana w periodyku „Hōen”.

Piąta z kolei toruńska ekspozycja poświęcona japońskiej kaligrafii, jaka miała miejsce w Toruniu w 2014 roku, była efektem coraz bliższych serdecznych kontaktów pomiędzy mistrzami kaligrafii z AIACC a naszym muzeum. Wystawa ta, zatytułowana *Współczesna kaligrafia japońska w stylu Hatai*²⁰, została po raz pierwszy zorganizowana w Kamienicy pod Gwiazdą. Od 2014 roku następne wystawy odbywały się właśnie w siedzibie zbiorów sztuki Dalekiego Wschodu MOT.

18 Hōen 2012; PACZUSKA 2012; SHOBI 2013.

19 PACZUSKA 2013; Hōen 2014a.

20 Hōen 2014a; Hōen 2014b; Hōen 2014c; PACZUSKA 2014.

Muszę tu niestety wspomnieć o niezręcznej sytuacji, do jakiej doszło podczas wernisażu, która wynikała z braku zrozumienia różnic kulturowych i obyczajowych Polski i Japonii. Ówczesny dyrektor MOT Marek Rubnikowicz, nie uprzedzając o tym ani organizatorów, ani japońskich gości, wyraził w swym wystąpieniu oczekiwanie, aby jedną z kaligrafii Japończycy przekazali w darze dla prezydenta Bronisława Komorowskiego, którego nazajutrz miał gościć w toruńskim ratuszu. Stojący na czele japońskiej delegacji prezes Toyo Calligraphy Art Association Keisuke Matsumoto poczuł się tym samym zobowiązany, aby oddać na tak wyrażone publiczne życzenie gospodarza jedyną kaligrafię, jaką wówczas na miejscu sam dysponował. Był to cenny zwój autorstwa jego nieżyjącego ojca – mistrza Chikuho Matsumoto, który był założycielem stowarzyszenia, i którego nieliczne zachowane prace znajdowały się w zbiorach jego syna. Praca *Kto skupia się w stado lecących jastrzębi?* z wierszem chińskiego poety Qu Yuan (ok. 340–278 p.n.e.), uczonego, polityka i ministra w państwie Chu w okresie Walczących Królestw (480 rok p.n.e. do 221 roku p.n.e.), została następnego dnia darowana przez dyrektora Rubnikowicza prezydentowi Komorowskiemu²¹. Incydent ten stał się prawdopodobnie powodem niechęci Keisuke Matsumoto do przekazywania kolejnych prac do naszego muzeum. Do zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu trafiły więc tylko cztery kaligrafie wykonane w trakcie pokazów mistrzów. Wszystkie powstały w stylu *hatai*. Jedną z nich jest dzieło autorstwa Hokuo Noda *Dobrze wróżący zapach chryzantem* (nr inw. MT/DW/715).

Dopiero po następnej wystawie z 2015 roku, zatytułowanej *Po jednym wierszu od stu poetów. Współczesna kaligrafia japońska*²², pan Shinkichi Okada zaproponował mi wybranie do zbiorów MOT kolejnych 10 prac. Była to doskonała okazja, by naszą kolekcję uzupełnić o przykłady klasycznej poezji japońskiej, gdyż tematy do prac kaligrafów zostały zaczerpnięte ze skompilowanej w XIII wieku antologii *Zbiór z Ogura – po jednym wierszu od stu poetów*²³. Była to także okazja do pozyskania prac tych mistrzów kaligrafii, którzy jeszcze nie byli reprezentowani w naszych zbiorach. Wybrane przeze mnie dzieła to zwoje pionowe oraz wachlarz. Jednym z nich jest dzieło Kokei Yamagata z wierszem *Ono no Komachi*²⁴ na podłożu z zestawionych ze sobą różnokolorowych kawałków papieru (nr inw. MT/DW/726). Oprócz powyższych do zbiorów MOT trafiły również dwie prace powstałe w trakcie tradycyjnych już pokazów towarzyszących wernisażowi. Jedną z nich jest *Rzeński duch* Karyu Watanabe (nr inw. MT/DW/718).

21 Hōen 2022, s. 2019; *Japonia – Polska 2022*.

22 Hōen 2015; PACZUSKA 2015.

23 FUJIWARA NO TEIKA 2008.

24 *Ibidem*, s. 25.

1. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na pierwszym planie po lewej prace: Chikuho Matsumoto *Biała luna księżycza rozlewa się po tysiącach krain* oraz Shiyu Matsumoto *Jesienne góry przepelnia zapach liści mi kwiatu chryzantemy*. Po prawej praca powstała podczas pokazów kaligraficznych Hokuo Noda *Dobrze wróżyć zapach chryzantem*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

2. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Itto Sakurai, *Droga do świata pokoju po wieczne czasy*, praca wykonana czerwonym tuszem; fot. K. Deczyński, 2019, MO

3. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na pierwszym planie praca powstała podczas pokazów kaligraficznych Kizaki Ranko *Smok*, na dalszym planie prace Ohashi Shunkai *Światowe dziedzictwo UNESCO pięknego Torunia ma zapach kwiatów pokrywających brzegi Wisły* oraz praca powstała podczas pokazów kaligraficznych Shin Gyofu *Atomic Power – No Atomic Power*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

4. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na pierwszym planie po lewej Karyu Watanabe *Rześki duch*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

5. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Od lewej prace: Chikufu Ohira, *Haiku* autorstwa Kiyoshi Takahama (1874–1959), Hakusui Maehara, Wiersz *waka* autorstwa Ryōkan Taigu (1758–1831), Obara Tenjin *Ze starożytnego języka japońskiego i z Pascala*, Kofu Honda *Niebo*, ABE Shiho *Luo*, Seisen Iwama *Rzeka*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

6. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na dalszym planie od lewej: Kyokuho Ota z *haiku* autorstwa Bashō Matsuo (1644–1694), Sojo Kawakami z *haiku* autorstwa Bashō Matsuo (1644–1694), Oshu Nagai z wierszem *waka* Kakinomoto no Hitomaron (VII w. – pocz. VIII w.) ze zbioru japońskiej poezji *Man'yōshū* z VIII w., Kizaki Ranko *Śpiew feniksa o brzasku w nowym roku zapowiada jego pomyślność*, Endo Suisei *Smok i feniks wróżą pomyślność – uosabiają wielkość i żywotność*, Yoshioka Taizan *Uśmiech oznaką szczęśliwego życia*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

7. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na pierwszym planie po prawej praca powstała podczas pokazów kaligraficznych Setsuru Nakamura z wierszem Shūji Terayama (1935–1983); fot. K. Deczyński, 2019, MOT

8. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią. Na pierwszym planie po prawej praca powstała podczas pokazów kaligraficznych Kamoda Senchiku *Będę z dumą i godnością szła przez życie*. Na dalszym planie od prawej prace w stylu kokuji: Shuko Watanabe *Więzy*, Taiho Goto *Docień swoją wartość* oraz Juko Miura *Ryba-smok*; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

9. Wystawa 100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią; fot. K. Deczyński, 2019, MOT

Wystawa pt. *Wpływ zachodniej kultury na współczesną kaligrafię japońską*, która odbyła się jesienią 2016 roku, stała się okazją do poszerzenia kolekcji o współczesne style kaligraficzne²⁵. Wśród 10 zwojów, obok prac w stylu *hatai* i *kana*, wybrałam dzieła w stylach: *kindaishibunsho*, *zeneisho* i *bokushō*. Pierwszy z tych stylów reprezentuje kaligrafia Ryoun Konishi *Zaśnieżony cedr Yakusugi żyje 3000 lat* (nr inw. MT/DW/761)²⁶. *Kindaishibunshō* jest połączeniem *kanji* i *kana* stworzonym w celu ułatwienia zrozumienia starożytnych tekstów. Współczesne wiersze są często pisane w stylu *kindaishibunsho*. Ta forma kaligrafii jest również powszechnie stosowana do transkrypcji tekstów obcych. Przykładem stylu *zeneisho*²⁷ jest praca Tenjin Obara (nr inw. MT/DW/758). *Zeneisho* to abstrakcyjna

25 Hōen 2016; PACZUSKA 2016.

26 W archipelagu Nansei leżącym między Tajwanem a należącą do Japonii Kiusiu znajduje się wyspa Yakushima. Została ona umieszczona na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wyspa pokryta jest gęstym lasem Yakusugi, stanowiąc świetnie zachowany przykład nienaruszonych lasów umiarkowanych, w skład których wchodzi 1900 gatunków i podgatunków (z czego 94 to endemity). Najokazalsze są kryptomerie japońskie (nazywane japońskimi cedrami), które mają po kilka tysięcy lat. Yakushima to najdalej wysunięte na południe miejsce w Japonii, gdzie występuje śnieg, pokrywający szczyty. Jest to tym bardziej niezwykle, że temperatura wód otaczających wyspę nigdy nie spada poniżej 19°C. Las Yakusugi odwiedza rocznie średnio 300 tys. osób. Ze względu na cenne przyrodniczo rejonu infrastruktura turystyczna jest ograniczana do minimum. Puszcza Yakusugi stała się inspiracją dla scenarii filmu Hayao Miyazakiego *Księżniczka Mononoke*.

27 ZAKRZEWSKA 2016, s. 99.

forma kaligrafii, która pojawiła się w latach 50. XX wieku. Pracujący w tym stylu artyści swobodnie wyrażają siebie i tworzą dzieła sztuki, nie martwiąc się o utarte konwencje. Kaligrafia, która trafiła w 2016 roku do naszych zbiorów, nawiązuje do kształtu głowni japońskiego miecza, którego również Obara jest mistrzem. Potwierdził to sam artysta, gdy kilka lat później (25 października 2017) odwiedził toruńskie muzeum. Co nie mniej ważne, papier, na którym powstała jego kaligrafia, został wykonany przy shintoistycznym chramie Inari. Z kolei pracą w stylu *bokushō* jest *Niebo* autorstwa Kofu Honda (nr inw. MT/DW/762), która jest kompozycją w formie nakładających się na siebie kręgów. *Bokushō* jest stylem awangardowej kaligrafii będącym pod dużym wpływem malarstwa abstrakcyjnego, a także malarstwa *sumi-e*. Twórcą tego stylu jest Ternai Hidai (1872–1939)²⁸. Nowe style kaligraficzne miały wpływ na pomysły logograficzne, które znaki wywodzące się z *kanji* poddały całkowitej metamorfozie. Wielu tradycyjnych kaligrafów postrzega to jako niebezpieczną praktykę, prowadzącą do rozluźnienia zasad *sho*, a tym samym osłabiającą jego piękno.

Po pokazach kaligraficznych w trakcie wernisażu do zbiorów muzeum trafiły dwie prace. Jedną z nich była kaligrafia Shoun Takagi *Jedyna taka ziemia* w stylu *hatai*, przekształcająca jeden ze znaków pisma w okrąg nawiązujący do kształtu globu (nr inw. MT/DW/735). W trakcie warsztatów kaligraficznych, które odbywały się w Kamienicy pod Gwiazdą, poprosiłam mistrzynię Kyoen Inoue o wykonanie kaligrafii na przygotowywaną w tym czasie wystawę *Herbata i sake. Dwa napoje Japonii*. Spodziewałam się uzyskać jedynie wykonaną na miejscu odręcznie kaligrafię, tymczasem po miesiącu otrzymałam z Japonii przesyłkę z 16 pracami w formacie 33 × 24,4 cm w stylu *kaisho*, *gyōsho*, *reisho*, *sōsho* i *kinbun* z różnymi terminami związanymi z tematem wystawy (np. herbata, *matcha*, sake itp.; nr inw. MT/DW/738 – MT/DW/753). Wykorzystany przy jednej z prac styl *reisho*, określane też jako pismo kancelaryjne, jest elegancki, o dużej czytelności znaków i obecnie wykorzystuje się go m.in. do napisów na tablicach, szyldach, tytułach dzieł itp. Z kolei pismo trawiaste *sōsho* powstało, by przyspieszyć i ułatwić kreślenie znaków w celu sporządzenia notatek. Największym mankamentem tego pisma jest jego nieczytelność, z którą borykają się nawet sami Chińczycy i Japończycy. Kreślenie znaków przyspieszono dzięki łączeniu kresek, omijaniu fragmentów znaków lub ich zastępowaniu uproszczonymi formami (np. jedna kreska zamiast czterech kropek). Pisma Wielkiej Pieczęci *kinbun* używano do inskrypcji na brązach, wyrażając tym samym status władcy, do którego należały te artefakty. Trzeba pamiętać, że brąz był w starożytnych Chinach najcenniejszym spośród stopów metali. Grawerowane wyroby z brązu były wykorzystywane do

28 *Ibidem*, s. 98.

celów religijnych. Inskrypcje na brązach nie tylko dostarczały informacji o starożytnej historii, ale także dokumentowały rozwój kaligrafii. *Kinbun* odgrywał również bardziej dekoracyjną rolę, był rzeźbiony lub odlewany na brązowych trójnogach, kotłach, dzwonach i innych naczyniach²⁹.

Wystawa z 2017 roku nosiła tytuł *Haiku Bashō Matsuo (1644–1694) we współczesnej kaligrafii japońskiej*³⁰. Był to powrót do prezentacji klasycznej poezji Kraju Kwitnącej Wiśni. Bashō Matsuo jest bowiem jednym z najbardziej znanych na świecie poetów japońskich³¹. Wystawa ta stała się więc okazją do poszerzenia naszych zbiorów o przykłady dzieł tego wielkiego poety. Tym razem do kolekcji MOT trafiły prace na zwojach (cztery), wachlarzach *sensu* (pięć), jak i kartoniku *shikishi* (jedna praca). Była to też okazja do pozyskania prac artystów, którzy do tej pory nie byli reprezentowani w kolekcji MOT. Jedną z takich prac jest wachlarz Shunko Suwama z wierszem *Cisza/lita skała nabrzmiała/wołaniem cykad* (nr inw. MT/DW/790). Na papierowym pokryciu wachlarza o srebrno-zielonym tle oprószone sproszkowanym srebrem wzgórza i na nich mistrzyni wykaligrafowała czarnym tuszem wiersz Bashō Matsuo. Po pokazach zorganizowanych w trakcie wernisażu do muzealnych zbiorów trafiło też siedem kolejnych prac (nie tylko z poezją Bashō Matsuo).

Po kameralnej wystawie *Kaligrafia japońska na wachlarzu*, która odbyła się w 2018 roku w Kamienicy pod Gwiazdą³², zbiory Muzeum Okręgowego w Toruniu wzbogaciły się o kolejne 10 prac mistrzów kaligrafii. Wśród nich była ciekawa praca z *haiku* autorstwa Shiki Masaoka (1867–1902), które wykaligrafowała Akikio Taguchi, uzupełniając u dołu wiersz *chigiri-e* w formie złotej rybki (nr inw. MT/DW/836). *Chigiri-e* jest rękodziłem typowo japońskim. Technika ta wykorzystuje kolorowy papier, który wydziera się w taki sposób, by kawałki tworzyły obrazy. Efekt finalny przypomina akwarelę. Technika ta powstała w okresie Heian (794–1185). Wtedy łączono ją z kaligrafią. Papier wykorzystywany przy tworzeniu prac to japoński *washi*³³. Praca wykonana na *tanzaku* ma drewnianą oprawę (*kaku*) ułatwiającą jej powieszenie na ścianie lub na słupie – podporze konstrukcji tradycyjnego japońskiego domu (*minka*).

Wystawa w 2019 roku była jubileuszową, zorganizowaną wspólnie z kaligrafami zrzeszonymi w AIACC, która podsumowywała 10-letnią współpracę Muzeum Okręgowego w Toruniu z japońskimi artystami. Prezentowaliśmy

29 OLECH/WĄSOWICZ-PEINADO 2020, s. 92.

30 Hōen 2017; PACZUSKA 2017.

31 MATSUO 1994.

32 PACZUSKA 2018; Hōen 2019.

33 KOKOĆ 2021, s. 15–40.

na niej nie tylko prace nadesłane w 2019 roku przez Japończyków, lecz także część zgromadzonej przez nas w ciągu dekady kolekcji. Ekspozycję uzupełniały fotografie z toruńskich pokazów mistrzów oraz kaligrafii, które podczas nich stworzyli. Wystawa stała się także okazją do uczczenia 100-lecia nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a Japonią. Została wpisana do cyklu imprez upamiętniających tę rocznicę, które honorowym patronatem objęła Ambasada Japonii w Polsce³⁴. Plonem tej wystawy było znacznie więcej kaligrafii przekazanych przez mistrzynię i mistrzów do kolekcji MOT. Były to bowiem aż 24 prace, z czego 10 prac w formie zwojów zostało wybranych przeze mnie, natomiast pozostałe – w formie rzeźbionych kaligrafii: dziewięć *kokuji* (9 prac) oraz *daijisho* (5 prac) – zostały wytypowane przez japońskich kaligrafów. Styl *daijisho* polega na przedstawieniu jednego lub dwóch znaków *kanji* wyróżnionych graficznie poprzez modulowanie linii, gestów i nacisku pędzla. Przykładem tego typu pracy jest dzieło Hokai Shibayama *Krok* (nr inw. MT/DW/814). Pracami wykonanymi dotąd nieobecną w toruńskich zbiorach techniką są *kokuji* – kaligrafie wyrzeźbione na deskach³⁵. Ten rodzaj kaligrafii wywodzi się z dawnych Chin, gdzie rozwinęła się tradycja rzeźbienia znaków na kamiennych lub drewnianych panelach. Tworzenie *kokuji* wymaga znajomości nie tylko kaligrafii i malarstwa, ale także rzeźbienia w drewnie. Po wykonaniu na papierze kaligrafii przykleja się ją na deskę (zwykle z drewna *katsura*) i przy użyciu specjalnych noży i dłut zostają one wycięte w drewnie. Znaki pisma mogą być wycinane negatywowo, choć przeważnie są wycinane pozytywowo. Na koniec farbą lub złoconiami podkreślone zostają znaki pisma, a także malowane tło. W ostatnim czasie ten rodzaj tworzenia kaligrafii stał się popularny na Dalekim Wschodzie. Wielu artystów *kokuji* preferuje styl *tensho*, przy pomocy którego można zobrazować treść tekstu, gdyż zawiera element piktograficzny. Styl pisma *tensho* stał się odpowiedni dla tytułów, a także do projektowania pieczęci. Przykładem pracy *kokuji* jest dzieło Tosena USUDA *Słonecznik* (nr inw. MT/DW/809). Natomiast wśród kaligrafii znakami *kanji* w stylu *kaisho* w formie zwoju zwraca uwagę *Sutra z nurtu Hannya* wykonana złotym tuszem na granatowym tle przez Kafu Tamao (nr inw. MT/DW/803). Po pokazach kaligraficznych mistrzów do zbiorów MOT trafiło łącznie 6 prac. Jedną z nich jest kaligrafia na kartoniku *shikishi* prószonym złotem z motywem srebrnych gałązek autorstwa Shusui Watanabe z *haiku* Shiki Masaoka (1867–1902) (nr inw. MT/DW/826).

34 PACZUSKA 2019; Hōen 2020; *Japonia – Polska 2022*.

35 SINGER BLAINE 2022.

Pandemia SARS-CoV-2 sparaliżowała działalność instytucji kulturalnych na całym świecie. W związku z zamknięciem placówek muzealnych wystawa dzieł japońskich kaligrafów w MOT planowana na 2020 rok nie odbyła się. Pomimo tego nadal chcieliśmy podtrzymać kontakty pomiędzy MOT a AIACC. Dlatego jesienią 2021 roku zorganizowaliśmy wystawę, choć ze względów bezpieczeństwa kaligrafiowie nie mogli wówczas przyjechać z Japonii. Powstał projekt, który łączył „świeże” prace kaligrafów z dziełami, które zgromadziliśmy dotąd w naszych zbiorach. Z tytułowałam go *Nawet najdalsza podróż zaczyna się od pierwszego kroku – motyw wędrówki w japońskiej kaligrafii współczesnej*, jakby na przekór ograniczeniom, które narzuciła nam pandemia. Pomysł ten spodobał się kaligrafom. Na wystawę nadesłali prace interpretujące współcześnie motywy wędrówki i podróży obecne w literaturze japońskiej³⁶. W trakcie trwania wystawy Shinkichi Okada poprosił mnie po raz kolejny o wybór prac do zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu. Wybrałam wówczas 10 kaligrafii. Wśród nich znalazły się prace w formie zwoju pionowego, jak praca Tadokoro Kofu z wierszem księcia Yuhara (okres Nara 710–794) ze zbioru *Man'yōshū* (nr inw. MT/DW/940), a także kaligrafia w stylu *kana* na *tanzaku* Akiko Taguchi z wierszem *haiku* Shiki Masaoka (1867–1902) oraz z *chigiri-e* z liśćmi klonu u dołu (nr inw. MT/DW/932). Nowością jest forma zwoju poziomego, którą reprezentuje praca Bokuho Kajikawa z wierszem *waka* KI no Tsurayuki (866/872–945), jednego z kompilatorów pierwszej antologii cesarskiej pt. *Zbiór pieśni japońskich dawnych i nowych* (nr inw. MT/DW/939).

Gdy planowaliśmy organizację wystawy kaligrafii japońskiej w 2022 roku, na świecie nadal panowała pandemia SARS-CoV-2. Mieliśmy nadzieję na jej zakończenie, powrót może nie do identycznej jak wcześniej rzeczywistości, ale do ogólnie pojętej normalności. Japońscy kaligrafowie bardzo pozytywnie przyjęli temat *Patrząc z nadzieją w przyszłość*. I wówczas przyszedł 24 lutego 2022 roku, agresja Rosji na Ukrainę, i nagle tytuł wystawy zmienił znaczenie. Powstało więc wiele prac, które były reakcją nie tylko na pandemię, ale przede wszystkim na wojnę, która zbliżyła się do naszych granic. Prace prezentowane w Kamienicy pod Gwiazdą były dowodem na to, że współczesna kaligrafia japońska jest nie tylko odtwarzaniem dawnych tradycji, lecz także żywą reakcją na wyzwania współczesności.

Japońscy kaligrafowie, którzy współpracują z Muzeum Okręgowym w Toruniu od kilkunastu lat, stwierdzili, że nie mogą podejść do wojny i fali uchodźców jak do cudzego problemu. Zorganizowali zbiórkę pieniędzy wśród swoich członków i środki te przelali na konto Polskiej Akcji Humanitarnej, powstałe w celu pomocy Ukrainie.

36 Hōen 2022.

Poza tym postanowili przeprowadzić akcję z myślą o ukraińskich dzieciach, które musiały opuścić swoje domy i doświadczyły okrucieństw wojny. Ogłosili nabór prac dzieci w formie wachlarzy *uchiwa* z kaligrafiami. Na wystawie w Kamienicy pod Gwiazdą prezentowaliśmy nie tylko 34 prace kaligraficzne mistrzów, lecz także wachlarze z kaligrafiami dzieci, które powstały jako dar dla ukraińskich dzieci, które znalazły się w Polsce. Na japońskich dzieciach olbrzymie wrażenie zrobiła pomoc, jakiej Polacy udzielili uciekającym ze swojego kraju Ukraincom. Malowały więc na wachlarzach ukraińskie, japońskie i polskie flagi. Niektóre z nich, korzystając ze słowników, napisały wiadomość po ukraińsku. Dla wielu małych Japończyków był to pierwszy kontakt z językiem obcym.

Podsumowanie

Od pierwszego spotkania z mistrzyniami i mistrzami japońskiej kaligrafii podczas wystawy w 2010 roku nasze kontakty cechowały się wzajemnym szacunkiem, serdecznością i zrozumieniem. Najlepszym dowodem na to jest coroczna organizacja przez Muzeum Okręgowe Torunia wspólnie z Association for International Advancement of Calligraphy Culture (AIACC) wystaw w Toruniu oraz przyjazdy kaligrafów, którzy nie tylko dzielili się wiedzą i umiejętnościami z uczestnikami warsztatów, ale także przekazywali swoje dzieła Muzeum Okręgowemu w Toruniu. Nieocenioną rolę przy organizacji wystaw i kontaktach z kaligrafami od początku odgrywa sekretarz generalny AIACC Shinkichi Okada.

Powstanie kolekcji kaligrafii japońskiej Muzeum Okręgowego w Toruniu jest dla kustosa przykładem komfortowej sytuacji tworzenia zbioru. Poprzez regularny napływ nabytków i możliwość samodzielnego dokonywania wyboru części prac, które ją dopełniają, mogliśmy stworzyć bardzo różnorodną kolekcję. Znajdują się w niej dzieła prezentujące szeroki wachlarz stylów kaligraficznych, począwszy od tradycyjnych po nowoczesne będące na pograniczu malarstwa. Na pracach tych pojawiają się hasła, sentencje oraz poezja od wierszy Kakinomoto no Hitomaro (ur. ok. 660, zm. 707–708, po *haiku* Masaki Yūko, poetki urodzonej w 1952 roku. Co nie mniej ważne – zbiór ten nie jest zamknięty, gdyż współpraca ze stowarzyszeniem AIACC nadal jest kontynuowana, co daje nadzieję na pozyskanie następnych prac do naszej kolekcji.

Bibliografia

- FUJIWARA NO TEIKA 2008 – Fujiwara no Teika, *Ogura hyakunin isshu, czyli zbiór z Ogura – po jednym wierszu od stu poetów*, Poznań 2008
- Hōen 2011 – 東欧への現代書道展開にはずみ トルンで破体展, „Hōen” 2011, t. 111, s. 28–29.
- Hōen 2012 – 国際文化交流 Vol.2 POLAND 書道展, „Hōen” 2012, t. 118, s. 25.
- Hōen 2014a – 日本の言の葉芸術トルン展会, „Hōen” 2014, t. 123, s. 25.
- Hōen 2014b – 第55回破体 (ヨーロッパ) 展トルン展, „Hōen” 2014, t. 125, s. 14–20.
- Hōen 2014c – コペルニクスの生まれた町トルンで, „Hōen” 2014, t. 126, s. 20–22.
- Hōen 2015 – 第六回トルン市小倉百人一首書道展, „Hōen” 2015, t. 130, s. 18–21.
- Hōen 2016a – 日本の書道展 開催世界遺産中世都市トルンで2016年10月20日～11月6日, „Hōen” 2016, t. 132, s. 18–20.
- Hōen 2016b – 本発祥の書体による書道展 ～ポーランド・トルン展～, „Hōen” 2016, t. 134, s. 28.
- Hōen 2017 – ポーランド・トルン市第8回「奥の細道を書く」展, „Hōen” 2017, t. 138, s. 20.
- Hōen 2019 – 第9回トルン市「日本の涼と扇子・団扇」展, „Hōen” 2019, t. 143, s. 20–21.
- Hōen 2020 – ポーランド・トルンで「壇めく日本の現代書巨匠展」, „Hōen” 2020, t. 147, s. 12–16.
- Hōen 2022 – 日本現代の書旅をテーマに, „Hōen” 2022, t. 155, s. 18–21.
- Japonia – Polska 2022 – Japonia – Polska 100-lecie. Wystawa współczesnej kaligrafii japońskiej w Toruniu. Polska. 8 listopada 2019 – 5 stycznia 2020, red. Shinkichi Okada, Tokio 2022.
- KOKOĆ 2021 – Joanna Kokoć, *Papier japoński: washi*, Kraków 2021.
- KOTAŃSKI 1961 – Wiesław Kotański, *Dziesięć tysięcy liści. Antologia literatury japońskiej*, Warszawa 1961.
- MATSUO 1994 – Bashō Matsuo, *Z podróźnej sakwy z dodaniem Dziennika podróży do Sarashina*, Warszawa 1994.
- OLECH/WĄSOWICZ-PEINADO 2020 – Marian Olech, Aleksandra Wąsowicz-Peinado, *Pismo w obszarze Sinosfery, [w:] Słowa nie ulotne. Pismo w kulturach świata*, red. Dominika Kossowska-Janik, Aleksandra Twardokęs, Warszawa 2020, s. 90–123.
- PACZUSKA 2010 – Katarzyna Paczuska, *Hatai – kaligrafia łączonych stylów. Wystawa współczesnej japońskiej kaligrafii artystów z Toyo Calligraphy Art Association w Tokio*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2010, nr 76, s. 7–8.
- PACZUSKA 2011 – Katarzyna Paczuska, *Współczesna kaligrafia japońska*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2011, nr 78, s. 11–13.
- PACZUSKA 2012 – Katarzyna Paczuska, *Kaligrafia i wachlarz w Japonii*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2012, nr 84, s. 4–5.
- PACZUSKA 2013 – Katarzyna Paczuska, *Ekspresja japońskiej poezji w kaligrafii*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2013, nr 88, s. 6.
- PACZUSKA 2014 – Katarzyna Paczuska, *Współczesna kaligrafia japońska w stylu hatai*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2014, nr 92, s. 4–5.

- PACZUSKA 2015 – Katarzyna Paczuska, *Po jednym wierszu od stu poetów. Współczesna kaligrafia japońska*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2015, nr 96, s. 6.
- PACZUSKA 2016 – Katarzyna Paczuska, *Wpływ zachodniej kultury na współczesną kaligrafię japońską*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2016, nr 100, s. 6–7.
- PACZUSKA 2017 – Katarzyna Paczuska, *Haiku Bashō Matsuo (1644–1694) we współczesnej kaligrafii japońskiej*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2017, nr 104, s. 8–9.
- PACZUSKA 2018 – Katarzyna Paczuska, *Kaligrafia japońska*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2018, nr 108, s. 4–5.
- PACZUSKA 2019 – Katarzyna Paczuska, *100 prac japońskich kaligrafów na stulecie stosunków dyplomatycznych Polski z Japonią*, „Biuletyn Muzeum Okręgowego w Toruniu” 2019, nr 112, s. 8–9.
- SINGER BLAINE 2022 – Ilana Singer Blaine, *Calligraphy and Kokuji. The Association for International Advancement of Calligraphic Culture*, https://www.tmja.org.il/eng/Exhibitions/733/Calligraphy_and_Kokuji [dostęp: 18.05.2022].
- Sohbi 2013 – *日本の美. 扇面芸術トルン展*, „Sohbi” 2013, t. 11, s. 102–115.
- ZAKRZEWSKA 2016 – Joanna Zakrzewska, *Prze-mysleć piękno. Estetyka kaligrafii japońskiej*, Bydgoszcz 2016.